

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ТА ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС ДОПИТУ: СУТНІСТЬ І МЕЖІ ДОПУСТИМОСТІ

PSYCHOLOGICAL IMPACT AND MENTAL VIOLENCE DURING INTERROGATION: THE ESSENCE AND LIMITS OF ADMISSIBILITY

Яїцька Д.І., студентка V курсу

*Інститут підготовки кадрів для органів юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено сутності психологічного впливу та психічного насильства. Зазначені поняття проаналізовано з точки зору різних наук: психології, права та криміналістики. У роботі здійснено огляд національної нормативно-правової бази, а саме Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України, та ключових міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11.05.2011 року та Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 року, із окресленого питання. Терміни «психологічний вплив» і «психічне насильство» порівняно із суміжними поняттями.

Авторкою проаналізовано наукові підходи до питання можливості застосування психологічного впливу у слідчій практиці. Наведено думку щодо можливості введення підозрюваного в оману різними способами. Окрім того, у статті міститься аналіз можливості застосування «слідчих хитрощів», «пасток». Авторкою аналізуються тенденції злочинності в Україні, ускладнення способів та методів вчинення злочинів та констатується факт недосконалості системи реагування уповноважених органів на кримінальні правопорушення. На основі такого аналізу робиться висновок про можливість і необхідність використання слідчих прийомів, які мають ознаки обману та інших видів психологічного впливу. Особливу увагу приділено способам психологічного впливу на особу під час проведення допиту, прийомам, що використовуються слідчими. Авторкою звернено увагу на почуття, виклик в особи яких сприяє слідчому в отриманні правдивих показань у кримінальному провадженні. У статті доводиться правомірність застосування психологічного впливу до допитуваного, проводиться межа між допустимим і недопустимим впливом.

Психічне насильство розглядається як один із видів насильства поряд із фізичним, економічним і сексуальним, визначається як недопустиме в слідчій практиці та каране відповідно до закону про кримінальну відповідальність.

Ключові слова: психологічний вплив, психічне насильство, допит, погрози, допустимість впливу, «слідчі хитрощі», «пастки».

The article deals with the essence of psychological influence and mental violence. These concepts are analyzed in terms of different sciences: psychology, law and criminalistics. The work reviews the national regulatory framework, namely the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine, and main international legal acts, in particular the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence of 11.05.2011 and the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of 10.12.1984, outlined above. The terms "psychological impact" and "mental violence" compared with related concepts.

The author analyzes the existing scientific approaches to the question of the possibility of using psychological influence in investigative practice. The opinion on the possibility of misleading a suspect in various ways is presented. In addition, the article analyzes the possibility of using "investigative tricks", "traps". The author analyzes the tendencies of crime in Ukraine, complications of ways and methods of committing crimes, and states the fact that the system of response of the authorized bodies to criminal offenses is imperfect. On the basis of such analysis, it is concluded that investigative techniques that have signs of deception and other types of psychological influence are possible and necessary. Particular attention is paid to the methods of psychological influence on the person during the interrogation, techniques used by investigators. The author drew attention to the feelings, the call of persons of which promotes the investigator to receive truthful testimony in criminal proceedings. The article proves the validity of the application of psychological influence to the interviewee, draws a distinction between allowable and inadmissible influence.

Mental abuse is considered as one of the forms of violence along with physical, economic and sexual violence, is defined as unacceptable in investigative practice and punished under the law on criminal liability.

Key words: psychological impact, mental violence, interrogation, threats, admissibility of influence, "investigative tricks", "traps".

Розгляд поставленого питання варто почати з детермінації психологічного впливу. Психологи зазначають, що досі не існує єдиного визнаного стійкого визначення категорії психологічного впливу. Дана категорія психології розглядалася в різних психологічних напрямках: психології особистості, психології спілкування, психології малих соціальних груп і колективів, психіатрії, психотерапії тощо. При цьому кожен із напрямків поглиблював й доповнював розроблення проблематики психологічного впливу. Найбільш широкою можливістю для визначення сутності психологічного впливу відкриваються, якщо звернутися до джерел, що трактують вплив у контексті такої філософської категорії, як «взаємодія».

Виділяють такі істотні ознаки психологічного впливу:

- 1) цілеспрямований характер психологічного впливу;
- 2) свідомість психологічного впливу, спрямованість на досягнення планованого результату;
- 3) спрямованість психологічного впливу на зміну психологічних регуляторів конкретної активності іншої людини;
- 4) інформаційний характер психологічного впливу;
- 5) вплив на психічний стан, думки, почуття й дії іншої людини за допомогою винятково психологічних засобів (як вербальних, так і невербальних);

б) технологічність психологічного впливу;

7) наявність певних вольових зусиль суб'єкта у процесі реалізації психологічного впливу [1].

Очевидно, що поняття «психологічний вплив» та «психічне насильство» не є тотожними. У суміжній галузі – кримінальному праві України – термін «психічне насильство» розкривається через застосування погроз. Однак якщо розширити погляд, то можна звести цю принципову відмінність до того, що психологічний вплив може бути позитивним (правомірним) і негативним (протиправним), або допустимим і недопустимим (якщо говорити мовою міжнародних нормативно-правових актів і Кримінального процесуального кодексу України), і та частина, яка заборонена, тобто є недопустимою, є перебільшенням, виходом за норму – це психічне насильство. Звичайно, що під час будь-якого спілкування особи здійснюють психологічний вплив один на одного, однак якщо він проявляється в погрозах, жорстокому поводженні, приниженні гідності особи – це психічне насильство, заборонене як міжнародними, так і національними нормами права.

Говорячи про міжнародне регулювання цього питання, слід зосередити увагу на нормах, зокрема Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від

11.05.2011 року, стаття 33 якої має назву «Психологічне насильство» і визначає: «Сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб умисну поведінку, яка призводить до тяжкого порушення психічної цілісності шляхом примушування або погроз, було криміналізовано» [2, ст. 33]. Фактично вказана норма детермінує психологічне насильство, акцентуючи на умисності поведінки, тяжкості впливу на психічну цілісність особи та способах, у які може здійснюватися таке насильство.

Частково суміжним до понять психологічного впливу та психічного насильства є термін «катування», зміст якого розкрито в Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 року: «Для цілей цієї Конвенції термін «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. У цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково» [3, ст. 1].

Варто наголосити, що широке трактування психічного насильства, викладене в міжнародних нормативно-правових актах, не порушує принципу правової визначеності, а, навпаки, дозволяє враховувати конкретний випадок застосування насильства і надає органу, який кваліфікуватиме вчинене діяння, певну позитивну дискрецію.

В.Ю. Шепітько зазначає, що КПК України регламентує положення, які забороняють окремі засоби впливу в тих чи інших випадках. Так, ч. 3 ст. 22 КПК вказує, що забороняється домагатися показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Що таке «інші незаконні заходи», де межа між дозволеним і недозволеним – законодавець не розкриває. На думку вченого-криміналіста, саме тому в криміналістичній літературі точаться дискусії про можливість чи неможливість використання психологічних пасток, слідчих хитрощів, емоційних експериментів, психологічного реагенту та ін. [4, с. 196].

О.В. Фунікова підкреслює, що під час використання вербальних засобів спілкування психологічний вплив може справлятися як за допомогою мовленнєвих засобів, так і шляхом експресивно-емоційних проявів (міміка, пантоміміка й ін.). Мовленнєвий (вербальний) вплив може бути різним залежно від специфіки його психологічного механізму і передбачає застосування конкретних методів.

Кримінально-процесуальний закон не надає тлумачення поняття «насильство» й «погрози». У цьому разі проблема полягає в різному тлумаченні поняття «насильство» криміналістами та процесуалістами. Так, у кримінальному праві під насильством розуміють примушування будь-якого характеру – як фізичне, так і психічне. Таке тлумачення зумовлене складами кримінально караних діянь, у яких насильство виступає кваліфікуючою ознакою (наприклад, ч. 2 ст. 186, ч. 2 ст. 365, ч. 2 ст. 180 Кримінального кодексу України та ін.) і передбачає заподіяння як фізичної шкоди, так і психічного насильства. Відповідно, під погрозою у кримінальному праві мається на увазі залякування особи заподіянням моральної, фізичної, матеріальної шкоди (ч. 4 ст. 27, п. 6 ч. 1 ст. 66 Кримінального кодексу України). Що ж стосується Кримінального процесуального кодексу України, то в ньому поняття насиль-

ства пов'язане з виконанням своїх службових обов'язків працівниками правоохоронних органів. Через що особливість насильство набуває іншого характеру, заснованого на моральному аспекті. Що стосується терміна «погроза», то його використання є відносно універсальним і включає будь-які залякування особи можливим заподіянням моральної, фізичної, матеріальної шкоди.

Зважаючи на те, що допустимість насильства взагалі не може бути предметом дискусії, проблема допустимості, на думку О.В. Фунікової, застосування впливу зводиться насамперед до питання про межу між правомірним психологічним впливом і психічним насильством.

Дослідивши позиції багатьох криміналістів, О.В. Фунікова доходить висновку, що допустимість психологічного впливу зумовлена певними чинниками:

- 1) вірогідністю, правдивістю інформації, що міститься в тактичному прийомі;
- 2) свободою вибору співрозмовника;
- 3) додержанням норм моралі.

При цьому аналіз різноманітних наукових праць свідчить про неоднозначність підходу до виділення критеріїв допустимості психологічного впливу на допитуваного, однак узагальнення, зроблене О.В. Фуніковою, здається найбільш обґрунтованим й універсальним.

Стосовно меж допустимості застосування так званих «слідчих хитрощів», «пасток», учена-криміналістка звертає увагу на декілька проблемних аспектів:

1) одні автори вважають терміни «хитрощі» та «пастки» неприпустимими, такими, що суперечать процесуальному закону й моральним нормам, бо обидва ці поняття за своєю сутністю є обманом, у той час як інші дослідники названі терміни ніяким чином із обманом не пов'язують і, більш того, вважають, що вірно розставлена «слідча пастка» неправдиву інформацію в собі не містить, а «слідча хитрість» – це маневрування достовірною інформацією, відтворення під час допиту такої ситуації, за якої допитуваний дезорієнтується стосовно меж поінформованості слідчого про певні обставини або факти. На думку О.В. Фунікової, до структури криміналістичної тактики входять такі правомірні й допустимі тактичні прийоми, як, наприклад, приховування меж поінформованості слідчого, пред'явлення речових і письмових доказів, оголошення показань інших осіб, демонстрація стимулюючого матеріалу та ін., які можуть бути об'єднані в певні системи, зумовлені відповідною метою (наприклад, актуалізація забутого, виявлення неправди тощо), і тим самим відкидають потребу у використанні «подвійної термінології»;

2) дискусійним є віднесення того чи іншого тактичного прийому до категорії так званих «хитрощів». Так, раптовість поставлення запитання чи пред'явлення доказу є лише одним із чинників, який сприяє адекватному сприйняттю та належному відтворенню одержаної особою інформації, але ж не має жодного відношення до «психологічних пасток». У криміналістичній і психологічній літературі також зустрічається поняття «психологічний реагент» – матеріальний об'єкт, факт, джерело інформації, сприйняття якого спричиняє психологічну реакцію тільки у причетної до злочину особи. Стосовно цього треба зазначити, що якщо йдеться про пред'явлення речових доказів або стимулюючого матеріалу, спрямованого на збудження асоціативних зв'язків, то це правомірні тактичні прийоми, але якщо особі демонструються об'єкти, не пов'язані зі злочином, тобто такі, що не є введеними належним чином у процес судочинства, то це не «хитрість», а введення допитуваного в оману, що в жодному разі є неприпустимим [5, с. 113–119].

Достатньо неоднозначним є використання слідчим, іншим суб'єктом, який здійснює допит, різних видів обману. Наприклад, часто слідчі провокують підозрюваних на правдиві показання, створюючи в них враження про те, що у провадженні вже є всі необхідні докази, коли

їх насправді немає, або є уявний свідок, чи один із співучасників нібито вже дав показання не на користь іншого тощо. Ніхто не зауважить проти того, що подібні тактичні прийоми слідчих є обманом. Однак думки науковців стосовно правомірності його застосування досі не досягли єдності.

Ті, хто підтримує неможливість застосування обману в будь-яких його формах із боку слідства, зазначають, що Кримінальний процесуальний кодекс України надає слідчому в розпорядження безліч можливих гласних і негласних засобів отримання необхідної інформації щодо розслідування кримінального правопорушення, і вдаватися до обману означає не знати кращого й більш законного способу розкрити злочин.

Прибічники ж позиції, згідно з якою неможливо виключити обман зі слідчої практики повністю, іноді застосування його в ході тієї чи іншої слідчої (розшукової) дії неабияк сприяє досудовому розслідуванню, пришвидшує його, наводять наступні контраргументи. Наприклад, Кримінальним процесуальним кодексом України передбачена така негласна слідча (розшукова) дія, як виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, результативність якої напряму залежить від застосування обману як способу впливу на правопорушників. Уведення в обман підозрюваних сприяє не лише пришвидшенню, а й збільшенню ймовірності давання саме правдивих показань, адже зазвичай слідчі намагаються викликати почуття страху, сорому, гніву, загострення почуття несправедливості в допитуваних, бо під впливом цих почуттів особа схильна розгубитися й сказати правду.

Сучасна злочинність характеризується не тільки кількісними, але й якісними змінами [6, с. 190–193]. Щодня способи заволодіння чужим майном, приховування слідів замовлених убивств, збуту наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів тощо стають дедалі складнішими. Відповідно, й працівникам органів досудового розслідування доводиться видозмінювати складені практикою шляхи пошуку правопорушників і отримання від них правдивих показань.

Дослідники в галузі статистики зазначають про те, що ефективність національної системи протидії злочинності залежить від вивчення реальних її тенденцій та постійне оновлення методів і способів боротьби з кримінально каранними діяннями. Вони говорять про вкрай негативні тенденції злочинності в Україні в період із початку 90-х рр. минулого століття і до теперішнього часу, що супроводжується наростанням фактичного відставання можливостей правоохоронної системи від розвитку злочинності. Останнє відбувається як через об'єктивні закономірності розвитку суспільства, так і через недоліки та прорахунки систем забезпечення діяльності правоохоронних органів, що зумовлює надвисокий рівень латентності злочинності, безкарність винних у вчиненні злочинів та в цілому неспроможність правоохоронних органів у сучасних умовах ефективно протидіяти злочинності [7, с. 207].

Наразі вченими-криміналістами активно досліджуються психологічні прийоми подолання протидії слідству під час проведення слідчих дій, у тому числі й допиту. За останні роки слідча практика дедалі частіше зустрічається із цілеспрямованою, часто досить витонченою та ретельно спланованою протидією не лише з боку підозрюваних, обвинувачених, свідків, а навіть і потерпілих, а також інших учасників процесу та осіб, які мають відношення до розслідування кримінальної справи. Більше того, трапляються випадки протидії слідству і з боку посадових осіб державних та громадських організацій різного рівня, включаючи правоохоронні та контролюючі органи. Вивчення проблеми протидії слідству актуальне ще й через те, що злочинність здебільшого набуває характеру організованої. Злочинні угруповання вже мають свою

стратегію та тактику, способи конспірації, створюють фонди для підкупу посадових осіб.

У процесі розслідування конкретного злочину слід розрізняти внутрішню та зовнішню форми протидії. Під внутрішньою протидією мають на увазі протидію, яку здійснюють ті чи інші особи, причетні до розслідування в будь-якій формі: підозрювані й обвинувачувані, свідки і потерпілі, спеціалісти й експерти. Для них характерним є володіння певною інформацією про подію і прагнення сховати, змінити або знищити цю інформацію та її носіїв. Зовнішня протидія – це діяльність осіб, які або взагалі не пов'язані з розслідуваною подією та особою, що здійснює розслідування, або пов'язані зі слідчим чи особою, що здійснює дізнання процесуальними, службовими або іншими владними відносинами чи іншими зв'язками. Суб'єкти внутрішньої протидії реалізують свої задуми переважно шляхом приховування злочину, суб'єкти зовнішньої протидії – за допомогою впливу, тиску на слідчого, створення умов для вчинення ним незаконних дій, спонукання його до вчинення дисциплінарного проступку або злочину.

Із точки зору психології власне ситуація протидії розслідуванню з боку допитуваної особи перш за все зумовлюється специфічними станами, що зазнають такі особи. Найбільш характерними з них є: тривога, страх розплати, покарання, звідси виникає депресія, погіршення самоконтролю, пригнічення психіки; ці стани перешкоджають встановленню психологічного контакту; побоювання, що про злочинну поведінку дізнаються рідні, близькі, сусіди, співробітники, ці стани виникають у випадку, коли для злочинця не байдужі моральні оцінки його оточення; страх втратити волю, звичний образ життя, можливість опинитись серед злочинців – допитуваний вважає, що відмова від обвинувачення та давання правдивих показань може йому допомогти; невизначеність – коли допитуваний не має можливості передбачити ситуацію, керувати нею (невідомо, яку інформацію має слідство); щире каяття – стан, максимально сприятливий для встановлення психологічного контакту; розкутість – коли в напруженій ситуації допитуваний зовнішньою розкутістю намагається зняти напруженість; агресія, ворожість до слідства, свідків, потерпілих, інших осіб – ця позиція суттєво ускладнює контакт.

На основі вказаних станів, як правило, розвивається так звана «захисна домінанта» – осередок негативного збудження в головному мозку, який актуалізує будь-яку відмову від спілкування, неприйняття логіки міркувань, істероїдні реакції. До різновидів дій при захисній домініанті відносяться «докази поведінки» – дії, що опосередковано підтверджують причетність до злочину: створення неправдивого алібі; підготовка інсценувань; невмотивований та раптовий від'їзд, втеча; спроба спрямувати дізнання та слідство невірним шляхом; прояв підвищеного інтересу до розслідування; розповсюдження вигаданих чуток про особу злочинця; демонстративність поведінки; заперечення фактів, що навіть не мають відношення до слідства; зізнання у причетності рідним, близьким, випадковим особам; спроби підкупу та умовляння потерпілих, свідків; підшукування осіб для давання неправдивих свідчень; прояв поінформованості про деталі злочину; ухилення від контактів із тим, хто допитує; багаторазові повернення на місце злочину.

У таких ситуаціях для подолання протидії розслідуванню під час допиту можуть бути використані психологічні прийоми впливу:

- 1) використання психологічних особливостей особистості допитуваного;
- 2) особисті спостереження за допитуваним, фіксація емоційних, мімічних, пантомімічних проявів з боку допитуваного;
- 3) використання стану емоційної напруженості;

- 4) використання ефекту раптовості;
- 5) прийом «припущення легенди». Його реалізація полягає у створенні таких штучних умов проведення допиту (у процесуальних межах), які здаються допитуваному досить природними, однак такими не є;
- 6) прийом «вільної розповіді». Під час використання цього прийому допитуваному надається можливість в оповідальній формі детально, без обмежень часу і деталізуючих запитань, викласти всю послідовність подій;
- 7) послідовність пред'явлення доказів;
- 8) пред'явлення контрдоказів;
- 9) поєднання форсованого (прискореного) та уповільненого темпів допиту. Дія цього прийому базується на тому, що інтенсивна зміна темпу запитань не дозволяє допитуваному досконало обмірковувати варіанти відповідей і концентрувати увагу на деталях, які характеризують неправдивість свідчень. При цьому рекомендується малозначущі запитання вимовляти в повільному темпі, а викривальні суттєві факти та обставини – в різкому прискореному темпі. Цей прийом створює передумови для підвищення емоційної напруженості [8, с. 11–20].

Таким чином, спілкування слідчого або іншого уповноваженого суб'єкта з допитуваним під час відповідної слідчої дії є проявом комунікації й у будь-якому випадку тягне за собою взаємний психологічний вплив сторін. Проте критерій відмежування психологічного впливу від психічного насильства, тиску лежить у площині правомірності, допустимості їх застосування. Хоча кримінальне процесуальне законодавство й оперує поняттям «інші незаконні дії», не даючи його визначення, проте досить чітко визначає межі допустимого впливу на учасників кримінального провадження, дотримуючись міжнародних правових приписів. Значення правомірного психологічного впливу слідчого під час допиту у формі конкретних продуманих тактичних прийомів полягає у сприянні пришвидшенню розкриття злочинів, спонуканні допитуваних до давання правдивих показань. Але якщо психологічний вплив виходить за межі правомірності, це означає, що слідчий власноруч вчиняє правопорушення, й отримані внаслідок таких дій докази повинні бути визнані недопустимими у відповідності до вимог Кримінального процесуального кодексу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ніколаєнко С., Ніколаєнко С. Категорія психологічного впливу в психології. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua>.
2. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.
3. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.
4. Шепітько В.Ю. Проблеми застосування психологічного впливу на досудовому слідстві (в контексті дотримання прав людини). *Наукове життя. Вісник* № 1(56). С. 195–200.
5. Фунікова О.В. Застосування психологічного впливу в тактиці проведення слідчих дій. *Сучасні проблеми криміналістики. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Випуск 9. С. 113–119.
6. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. Психологічний вплив у досудовому розслідуванні. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 2(14). 2012. С. 189–193.
7. Бесчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право. Кримінологія*. Випуск 1. 2017. С. 207–213.
8. Белан С.В., Луценко Т.О. Психологічні прийоми подолання протидії слідству при проведенні окремих слідчих дій. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. № 6. 2009. С. 11–20.